

(7)

KAFKASYA VE TÜRKİSTAN'DA ULUS-MODEL KURGULAMALARI Doç. Dr. Ergin AYAN*

ÖZET

Türk Dünyası'na mensup ülkelerin jeo-stratejik ve ortak ulusal tarihlerini nasıl yazacağız? Burada Türkistan ülkeleri kavramıyla neyi kastettiğimizi gösteren bir tanım ya da model ortaya koymak, hatta Türk Dünyası tarihi hakkında bilmek istediklerimizi içeren ortak bir kronoloji listesi hazırlamak mümkün görünmüyor. Kaldı ki böyle bir şeyi yapabilesek bile, bunun ne kadar yararlı olacağını bilemiyoruz. Buna rağmen gelecekteki Türk Dünyası trafiğini yönlendirmek ya da siyasetleri uyarmak adına yol haritasına tabiri caizse baba taşları koymakta yarar olabilir. Türk Dünyası tarihinin çok önemli boyutlarından birisi de gerçek kronolojik zamandır. Biz tarihçiler olarak fiilen olup bitmiş olaylarla ve toplumsal yapıların dönüşüm mekanizmalarıyla ilgileniriz. Belli değişkenler dâhilinde seyreden tarihin asıl değeri geçmişten çok günümüzün ve geleceğin ihtimallerini değerlendirmemize yardımcı olmasıyla ortaya çıkar.

Bu nedenle Türk Dünyası'nın tarihi ulusal yapılar ve toplumsal değişimlerin genel modelleri ile fiilen gerçekleşen belirli görüngüler arasındaki bir işbirliğidir. Bu durum araştırmamızın coğrafi veya tarihi boyutu ne olursa olsun geçerlidir. Bu çalışmamızda bir arada yaşayan ve sosyolojik olarak tanımlanabilen ulusal birimlerin, yani belirli ulusal tiplerin ve onların muhtemel ilişkilerinin bir bütün olarak oluşturduğu-oluşturacağı Türk Dünyası'nın ulus-model kurgulamaları ele alınmıştır. Bu anlamda “günümüzdeki Türk Dünyası'nın tanımı 1990'lardan önceki tanımından oldukça farklıdır” şeklindeki açıklamaları geçersiz sayıp reddettiğimiz sürece önümüze yanıtlanması oldukça zor sorular çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türkistan, Sovyet, Prestroika, Türk Dünyası.

ABSTRACT

(MODEL-NATION CONSTRUCTIONS IN CAUCASIA AND TURKESTAN)

How would we write geo-strategic and combined national histories of the Turk countries? It does not seem possible to determine what do we intend to say when we use the phrase “Turkestan countries” or to prepare a cronology about Turkish World History. Besides we don't know what are the benefits of such studies. Nevertheless to shape the future relations of Turk countries or at least determine basic cornerstones of the strategic roadmap would be useful. One of the special points of History of the Turkish World is cronologic time. Our interest as a historian is about the past incidents and conversion mechanisms of the social structure. Real value of the history shows itself at making predictions about today and future events.

Therefore the history of the Turkish World is the collaboration between general models of national structures and social reformations. This situation is valid in every historical and geographical dimension of our research. In this study we researched the cohabitated groups that sociologically identified, which means specific national types and their model-nation constructions. In this case our objection to the postulate: “Today definition of the Turkish World is different from pre-nineties definition” leaves us brainteasers.

Keywords: Caucasian, Turkestan, Sovyet, Prestroika, Turkish World.

* Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı, ORDU/TÜRKİYE.

Giriş

Son yıllardaki araştırmalar, kongreler, sempozyumların bizi Türk Dünyası tarih, kültür ve siyasetine ne kadar yaklaştırdığını sorgulamak istiyorum. Benim burada sunmak üzere seçtiğim konu olan “Kafkasya ve Türkistan’da Ulus Model Kurgulamaları” da Sovyetlerin dağılması ve soğuk savaşın sona ermesiyle özel ilgisi olan bir konudur. Çünkü, bu coğrafyadaki Türk dilli halklar, 1917 İhtilâinden beri rahatsız edici bir biçimde siyasal ve kültürel olarak aynı boyunduruğa vurulmuşlardır. Bu nedenle Moskova ile ilişkiler her iki taraf için de karmaşık ve sürekli sorunlu olmuştur. Sovyetlerin kendi kuramsal aygıtı, genellikle gözlendiği gibi özünde statik bir yapıya sahip olup, tarihsel değişim ve dönüşüme intibak etmekte güçlük çekiyordu. Prof. Dr. Fahir Armaoğlu, “Barış İçinde BiraradaYaşama’nın Sovyet Yorumu”²² adlı makalesinin aslında giriş bölümünde yerinde bir saptamayla ‘20. Yüzyılın başlarına gelinceye kadar devletlerin iç ve dış faaliyetlerinin belirli ekonomik ve siyasal doktrinlere bağlı olmadığını’ ifade etmiştir.

Gerçekten de her devletin izlediği dış siyaset genellikle bir üstünlük ve kuvvet politikası etrafında dönmüştür. Yine Armaoğlu, 1917 Bolşevik İhtilâli ile milletlerarası ilişkilere siyasal ve ekonomik doktrinlerin dahil olduğunu, bunun arkasından önce İtalya’da Faşizmin, sonra Almanya’da Nazizmin hakimiyetinin, uluslar arası ilişkilerde doktriner gelişme ve mücadeleleri artırdığını ilave etmiştir. Demek ki yaşanan gelişmeler ışığında devletler, doktrinlerin tarihsel değişimde içkin halde var olduğunun ve gerçekçiliğinden ciddi ölçüde taviz vermeden ondan soyutlanamayacağını farkında olmuşlardır. Devletler, kendi ekonomik, kültürel ve siyasal sistemlerinin ayarlanmasında tarihe ihtiyaçları olduğunu anlamışlar, fakat tarihi kendi hayati şartlarına nasıl yedireceklerini bilememişlerdir. Bu bakımdan yarışan birkaç doktrini en azından izleyemeyen bazı devletler çağın gerisinde kalmışlardır. II. Dünya Savaşı’ndan sonra bir takım kuvvet merkezlerinin kaybolmasından doğan boşluklardan yararlanıp Sovyet Markizminin emperyalist çabalarını birdenbire artırması, devletlerin iki kutuplu dünyada huzursuz bir şekilde yaşam sürmelerine yol açmıştır. En azından bu kutuplardan birini, bazı tarihçilerin eski Çarlık İmparatorluğu’nun yerini tutan Sovyet İmparatorluğu diye nitelendirdikleri doktriner devlet oluşturmuştu. Yani bu dönemde komünist ve kapitalist olmak üzere iki iktisadi kuram yarışmıştır. Temel bir bakış açısıyla söylemek gerekirse, birinci şıktaki komünist iktisadi kuram artık geçmişte kalmakla beraber, Kafkasya ve Türkistan halklarının tarihine ışık tutmaktadır. Benim burada Sovyet sistemi içindeki Türk dilli halklar hakkında söyleyecek birkaç sözüm olacak.

Doğal Olmayan Tarihsel Gelişim

Soğuk Savaş’ın bitiminden sonra Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında kurulan yeni Türk cumhuriyetleri, Rusların Sovyet döneminde çizdiği sınırlar ve verdiği kimlikler temelinde doğmuştur. Türk dilli halklar, Sovyet toplumu olarak adlandırılan bir toplum tipinden, başka bir toplum tipine geçiş dönemi yaşadılar ve yaşamaktalar. Sovyet toplumunun doktriner gelişimini kendi yoluna terk etmenin doğal olan bir ulus model kurgulamasına dönüşerek, geçiş döneminin daha hızlı bir biçimde rasyonelleşmesi ümit edilmektedir.

Asya’daki Türk topluluklarının önemli bir kısmı esasen Ruslar tarafından geliştirilen ama buradaki toplulukların tam bir aidiyet ve sadakat hissetmedikleri

²² Fahir Armaoğlu, “Barış İçinde BiraradaYaşama’nın Sovyet Yorumu”, s. 283, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/27//5FahirHARMAGANOGLU.pdf>.

toplumsal ve siyasal kimlikler temelinde bağımsızlıklarını kazandılar. SSCB tarafından ulus olarak nitelendirilen bu topluluklar, aslında Ruslar tarafından ve onların istek ve çıkarlarına uygun olarak tasarlanmışlardı. Dağılma süreci öncesi Sovyetlerde toplumlara kimlikler, sosyalist cumhuriyetlere üyelik münasebetiyle ideolojik olarak verilmekteydi ve bu da toplumları oldukça sabit bir hale getiriyordu. Bu toplumlar, sosyalist sisteme entegre edilmeye çalışılıyordu. Her şey üç aşağı beş yukarı önceden belirlenen stratejilere göre yürütülmekteydi. Yani aslında Kafkasya ve Türkistan halklarının kimlikleri, kendi içlerinden olmayan dış şartlar tarafından belirleniyordu. Siyasal, toplumsal ve milli kimlikler, Sovyetler tarafından belirlenen bir şeydi ve bunu değiştirmek için yapacak fazla bir şey yoktu, tıpkı siyasal sınırlar gibi.

Brzezinski Avrasya Balkanlarını etnik bir mozaik olarak tanımlıyor. Buna göre devletlerin sınırları 1920'ler 1930'larda, Sovyet cumhuriyetleri resmi olarak kurulurken Sovyet haritacıların arzusuna göre çizilmiştir. Hiçbir zaman Sovyetler Birliği'ne dahil edilememiş olan Afganistan bir istisnadır. Sınırları genel olarak etnik ilkelerle çizilmiştir. Kremlin'in Rus İmparatorluğu'nun güney bölgesini bölüp boyun eğdirme çıkarını da yansıtır. Bu yüzden Moskova, Türkistan milliyetçilerinin farklı Orta Asya insanlarını Türkistan diye adlandıracak tek bir siyasal birimde birleştirme önerilerini reddetmiştir. Moskova bunun yerine çok parçalı, farklı yeni isimleri olan beş farklı cumhuriyet yarartmayı tercih etmiştir. Tahminen benzeri hesaplarla, Kremlin bir Kafkas federasyonu planını da bir kenarda bırakmıştır. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin yıkılışının ardından, Kafkasya'daki üç devletin de, Türkistan'daki beş devletin de yeni bağımsız durumlarına ya da gerekli bölgesel işbirliğine hazırlıksız olmaları şaşırtıcı değildir²³.

Brzezinski'nin ifade ettiği gibi, Türkistan halklarının ulusal bağları Sovyetlerin sosyal ve politik yapılanması yoluyla azalırken, yeni bir "Orta Asya" kavramı ortaya çıktı. Ulusal kimlikler artık değişik türlerde özgürlükler ve haklar sunacağını vadeden devrimle ve ortadan kalkan sınıfların sonucu olarak devlet tarafından oluşturulmak zorundaydı. Bu nedenle Sovyetler, "Türkistan" diye adlandırılacak tek bir siyasal birime tepkilerini göstermiştir. Bu Türkistan devletleri inşa edilmeden evvel bir yandan yerel dil ve tarih abartılarak Türk topluluklarının farklılıkları pekiştirilmiş, öte yandan da yerel kültür ve gelenekler büyük oranda tahrip edilerek yerini Rus kültür ve geleneklerinin alması sağlanmıştı. Kuzey Kafkasya'da kullanılan usüller parçalamanın en son noktalarına kadar ulaştırılmış ve kabile tipi mikro milliyetlerin doğuşuyla sonuçlanmıştı²⁴.

Bugün de Rusya Federasyonu'nun aynı politikayı izleme yolunda olduğu gözlenmektedir. Bu uluslar halkın tamamının birbiriyle sıkı bir dayanışma içinde olduğu bir bütün de oluşturmuyorlardı. İçinde ulus düşüncesini zayıflatan ulusüstü komünist ideolojinin yanı sıra kabilecilik, bölgencilik gibi pek çok ulusaltı sadakat biçimleri vardı. Onların ulus gibi görünmeleri daha çok aynı idari birim içinde, aynı merkezi otoriteye zorunlu bağımlılıktan ve görünürdeki simgelerden kaynaklanıyordu.

Yeniden Uluslaşmak

SSCB'nin, mevcut idari bölümlenmeye uygun biçimde sadece Sovyet cumhuriyetleri temelinde dağılmasıyla birlikte, Ruslar tarafından zayıf ve kusurlu

²³ Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 179.

²⁴ A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı, Çev. Nezih Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981, s.155.

biçimde tasarlanmış bu uluslar bağımsız devletlerine kavuştular, ama aynı zamanda ulus yapılarının sorunları ve zayıflıklarıyla da yüzleştiler. Bundan sonra bu cumhuriyetler sınırları içindeki insanları tam bir dayanışma içinde birlikte yaşamaya ve kader birliği yapmaya yöneltecek bir süreçle, bir başka ifadeyle gerçek bir ulus bilinciyle örgütlemek sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Bu yeniden uluslaşma sürecinde temel sorun ise, hem gerçekçi bir yaklaşımla Rusya'yla ilişkilerin devam ettirilmesi zorunluluğu, hem geçmişin olumsuz mirası ve ulusal niteliği bozan Rus kültür ve etkisinin kırılması gerekliliği, hem de ulusaltı sadakatlerin ulusal kimlik içinde eritilirken ulusu mümkün mertebe yurttaşlık temelinde tanımlayarak farklılıklardan kaynaklanabilecek olumsuzlukların giderilmeye çalışılmasıdır. Ayrıca, bu çabanın küreselleşmenin getirdiği uluslararası gelişmelerle örtüşmemesinden kaynaklanan sorunlar da vardır. Bir başka deyişle, özellikle Avrupa'da ulusal kimlikler aşılmaya çalışılırken ve uluslararası alanda ulus-devlet yapıları tartışmaya açılırken, Türkistan coğrafyasındaki uluslaşma çabalarının nasıl başarıya ulaşabileceği ve bunun çağa uygunluğu ciddi bir sorun oluşturmaktadır²⁵.

Bölge öz kimliğinin arayışı içindedir. Sovyet kuralcılar tarafından oluşturulan "cumhuriyetler" nisbeten yenidir ve milli devletler olma yolundaki prosesi henüz başlatmışlardır. Onlar daha yeni yeni gerçek modern kimliklerini, potansiyel müttefiklerini, rakiplerini ve muhaliflerini keşfetme hürriyetine erişmişlerdir. Bu süreç uzun sürecek ve kaçınılmaz bir biçimde uzun vadeli oryantasyonu etkileyecektir. Bu oryantasyon Rusya'dan uzaklaşma yolunda olacaktır²⁶.

Bu ulusların Batılı modele ne kadar yaklaşabileceğini devam eden yeni ulus inşası süreci belirlemekle birlikte, gelinen aşama itibarıyla etnik temelin güçlendirilmeye çalışıldığı, o nedenle de etnik temelli ulus modellerine yaklaştığı söylenebilir²⁷.

Türkistan Türk kavimleri tarihçileri ilgilendirebilecek zengin bir geçmişe sahiptirler. Bu kavimlerden herhangi birine üye olmak, kendisi bir Anadolu Türk'ü olsa bile kendisini mensup olduğu ulusun geçmişine göre konumlandırmak demektir. Bu nedenle Türk ulus bilincinin sürekli bir boyutu Türk kavimlerinin kültür ve medeniyetleri ile diğer tarihsel kalıplarının zorunlu bir bileşenidir. Türk tarihçilerinin önündeki başlıca sorun da önce Türk kavimlerinin sonra da Türk ulusunun tabiatını çözümlenmek ve ulus-modellerdeki dönüşümleri takip etmektir.

Ulusal Kimliklerin Siyasal ve Kültürel Denetim Araçları

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte ulus oluşturma, İslâm ve kimlik sorunları, hazırlıksız olan Türkistan devletlerinin önüne geldi. Sovyetler Birliği'nin tesis etmeye çalıştığı Sovyet insanı ve toprağa dayalı ulus-devlet oluşturma siyasetleri, bağımsızlık sonrası dönemde Türkistanlı liderler tarafından milliyetçi bir çizgiye oturtularak uygulamaya konulmuştur²⁸.

Sovyetlerin dağılmasıyla söz konusu dönüşümün ortaya çıkardığı yeni ulus-devletler ciddiye alınmalıdır. Bağımsızlıklar aniden ve sıra dışı ortaya çıkmıştır. Kayıp

²⁵Erol Kurubaş, "Uluslararası Topluluğun Temel Birimi Olan 'Ulus' Üzerine Kavramsal ve Kuramsal Bir İnceleme", Adnan Tezel'e Armağan, Marmara Üniversitesi Yayını, No. 600, İstanbul 2000, s. 360.

²⁶ Graham E. Fuller, "Yeni Bir İmparatorluğa Doğru mu? Rusya Kafkasya ve Orta Asya", Çev. H. Mansur Nevruz, Birleşik Kafkasya, Mart-Nisan-Mayıs 1996, Sayı 6, s. 21.

²⁷Erol Kurubaş, "SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme", Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi (UHP), 2006, Cilt 2, Sayı 5, s. 112-133.

²⁸ Geniş bilgi için bk. Ertan Efeğil-Pınar Akçalı, Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003.

ulusların tarihsel ve kültürel hafızası ya da Ermenistan, Gürcistan veya Baltık ülkelerinde olduğu gibi bu ortamı hazırlayan bir milliyetçi hareket söz konusu değildir. Şu veya bu cumhuriyet okulun, gazetelerin, televizyonun veya komşularının kendilerine kimlikleri hakkında öğrettikleri şeylerden kuşku duymayan vatandaşların taze ama ortak hafızalarında, bu yeni cumhuriyetlerin varlığı bir gerçekliği ifade etmektedir. Bağımsızlıktan sonra, iktisadi sıkıntılara ve belli bir Sovyet sistemine duyulan özleme karşın hafızalardaki bu kökleşme güçlenmektedir; zaten özlenen o sistem de artık Rusya'dan gelen bir nimet gibi değil, Moskovalı ağabeylerinin bencilce ihanet ettiği bir miras gibi görülmektedir. Özbekistan bir Polonya değildir, ama bir Doğu Almanya veya Bosna da değildir. Bir ulus, yerleşik bir devlet vardır gerçi ortada. Ama bu devleti var etmek için hiçbir zaman savaşılmamıştır. Sovyetler Birliği, istemeden, Türkistan'da muazzam bir ulus imal etme aracı oldu. Milliyetler politikası her şeyden önce var olan milliyetçilikleri, özellikle Rus, Ukrayna, Gürcü, Tatar hatta Kazak milliyetçiliklerini kırmak için düşünülmüştü. Bu yolda, birbirleriyle çekişme halinde ve kuramsal olarak "büyükler" kadar hakka sahip birçok "küçük" halk imal edildi. Böylece var olmayan milliyetçilikler yaratıldı. Kuşkusuz burada amaçlanan şey bu yeni halkları kendi ayakları üzerinde durabilecek birer ulus-devlete dönüştürmek değildi; tam tersine amaç, diğerleriyle birlikte bu halkları da büyük Sovyet bütünü içinde eritme hedefi doğrultusunda, sadece görünüşte var olan bir yönetime indirgemektir.

Sovyet döneminin en önemli etkisi her insan grubunun sistemli bir şekilde toprak temelinde bölgeselleştirilmesi ve etnikleştirilmesiydi; bu da, o zamana kadar görülmemiş olan bölgeci ve etnik çatışmaların kızışmasına yol açmıştı: kolektivizasyon, bireyin bir kolhoza bağlanması, komünist partinin idari bölümlenme temelinde yapılanması. Buna paralel olarak kimlik tek anlamlı bir hale geldi. On yıllık nüfus sayımı ve ülke içi yolculuklarda kullanılan pasaportun beşinci satırı, herkesin kendini devlet tarafından dayatılan listede yer alan tek bir milliyete (etnik gruba) dâhil etmesini gerektiriyordu. Her şeyin belli bir toprağa, bölgeye dayandırılması ile kimliklerin sistemli bir biçimde etnikleştirilmesi bir arada yürütülüyordu. Böylece, etnik ulus-devletin temelleri, tümüyle siyasal bir kimlik, Sovyet Devleti nezdindeki yurttaşlık aleyhine ortaya çıkıyordu. Bu Sovyet Devleti de Ağustos 1991'de, alkol ve benzin buharları içinde yıkılıp gidecekti. Tarih bilimi bize toplumsal olayların yasalarını gösteren bir ışık kaynağıdır ve toplumbilimin temelidir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu ve koca Britanya İmparatorluğu ayrı ayrı uluslardan meydana geldiği için dağılmadı mı? Tıpkı öylece Sovyet İmparatorluğu da dağılıp gitmiştir.

Dolayısıyla Sovyet Türkistanı'nda, karşı olgusal durumların işlevi, geçmişe bakarak ithal modeli sahiplenmek değildir. Yine de bu noktada uygulayıcıların kafalarının gelişmelere açık olup olmadığından emin değiliz. Ciddi tarihçilerin şimdiye kadar görülmüş olan en iddialı toptan karşı olgusallaştırma girişimi diye niteleyebilecekleri Sovyet coğrafyasında uluslar inşa edilmiş olduğu halde, bir şekilde onların inşa edilmemiş olduğu varsayımıyla hareket etmediklerini görürüz. Tarihçilerin asıl amacı bir senaryo kurgulayıp, bu ulusların ihtiyaçlarının hâlihazır mevcut başka yollarla nasıl karşılanabileceğini hesaplayarak, ekonomilerinin büyümesinde ulus-model katkısının hiç de azımsanmayacak ölçüde önemli olduğunu vurgulamaktır. Geleneksel bir karşı olgusal örneğe dönersek, dünya tarihinin Rusya'da komünizmin biraz daha devam etmesi halinde nasıl tamamen farklı bir yönde seyredeceğini, verilere dayanarak kanıtlama girişimlerini değerlendirebiliriz. Bunun gibi küreselleşmenin, yüzyılın siyasası ve ekonomisi bakımından doğurduğu sonuçlar hakkında yorumlar da

üretebiliriz. Ancak tarihçiler, siyasetçiler ve ekonomistlere göre bu sorunlarla daha az uğraşmaktadırlar.

Öyleyse tarihçiler radikal toplum mühendisliği projelerinden yararlanmalıdır. Nasıl ki şairler gece deniz kenarında oturup, aya bakarak ilham alıyorsa tarihçiler de Sovyet tarihinden yararlı fikirler üretmek için faydalanabilirler. Tanımlanması esasen hayli zor olan bu türdeki keşifler görmezden gelinecek kadar etkisiz olmasa gerekir. Çünkü Türkistan'daki ulus-devletleri Sovyet kalıbı içinden çıkarmak ve bu alan dışından verilerle inşa etmek müthiş derecede verimli sonuçlar doğurabilir. Ne var ki bu da problemi çözmeye yetmeyecektir.

Burada iç dengelerden kastedilen, bölgesel ve küresel devletlerin Hazar Havzası'nda giriştikleri nüfuz mücadelelerinin Türkî Cumhuriyetlerinin iç politikalarına etkisi, bölge devletleri arasında güvensizliğin sebep olduğu silahlanma yarışı, fakirlik ve yozlaşma, uyuşturucu ticareti ve organize suçlardır. Bunların yanında etnik çatışmaların sıklıkla yaşandığı bölgede, otoriter yönetimler kurtarıcı olarak görülmüştür.

Yukarıdaki satırlara binaen söylemek gerekirse, bu türden bağımsızlıkların değeri, bizim fiilen tanıdığı olduğumuz tarihsel olayları mı, yoksa Sovyetlerin bizzat benimsediği, değiştirdiği ya da yeniden yorumladığı şartları mı kabul edeceğimizde ortaya çıkmaz. Örneğin Sovyetlerin de kabul ettiği komünist gelişmenin uzun dalgalarının, hatta artçı şoklarının geçersizliğinin kanıtlanması ya da milliyetler üzerine yanlış yöntemler uyguladığının anlaşılması daha az enteresan görülmemelidir. Sorun daha çok, Sovyetlerin çözümsel modelinin, diğer ekonomik ve siyasal sistemlere göre üstün olup olmadığına düğümlenecektir. Bu sorun doğrudan doğruya tarihe Marksizan yaklaşımla ilgili bir durumdur. Çünkü Sovyetler, temelde sosyalist nitelik taşıyan bir üretim tarzıyla belirlenmiş sınırlar içerisinde ortaya çıktığı görülen fikir ya da kültür sistemlerini idame ettirememiştir. Sovyetlerin kuram ve tarih hakkındaki evrensel hareketi, dağılmasından sonraki süreciyle çelişkiye düşmüştür.

Burada sadece Sovyetlerin geçiş sürecine ilgisinin, asıl olarak nedensel bağlantılardan çok, değişkenliğe ve birleşimlere dönük olduğuna işaret edebiliriz. Çünkü yukarıdaki analizler, siyasal-ekonomik düzenlemelere dikkat çekilmesi ve farklı tarzlarda yeşerip filizlenerek güçlenen çeşitli değişkenleri anlamamıza olanak sağladığı için değerlidir.

Bu analizlerden anlaşıldığına göre yeni seçkinler Sovyet sisteminden hareketle bir ulusal çerçeveye bağlanmışlar ama bir kültür, hele bir milliyetçi ideoloji oluşturmaya hiç çalışmamışlardır. Özellikle de, eserleriyle ve araştırmalarıyla bu milli tahayyülü canlandırmaya çalışan bir milliyetçi entelektüeller kategorisine rastlanmaz. Tersine gerçek entelektüeller, Kırgız Cengiz Aytmatov veya klasik Fars kültürünü canlandırma tasasındaki Tacik şairler gibi evrenselcidir. Bunun nedeni basit: Sovyetler'in gözünde ulusal inşa, homo sovieticusun yaratılmasına giden yolda bir aşamadan başka bir şey değildi, bu yüzden ulusal inşaya fazla gerçeklik verilmemesi gerekiyordu. Biçimde ulusal, temelde sosyalist düsturuna göre ulusal yaratının bir koda ve biçime tabi kılınması, sınırlandırılması da buradan kaynaklanır. Uluslar Avrupası'nın milliyetçi ideologları ulusal dilde kütüphaneler doldururken, Sovyet dönemindeki milliyet imalatçıları vitrin süslemekle yetinmişlerdir.

İdeolojik üretimin hem Sovyet düzeninde hem de yeni milliyetçi üretimde zayıflığı sabit bir veridir. Demek ki Sovyet mirasının doktrinle bir ilgisi yoktur. Bağımsız devletler kendilerine bir hakikilik sağlayabilmek için gerçekten de Sovyet yöntemlerini kullanmışlardır (dil ve alfabe reformu, tarihin yeniden yazılması). Böylece, doğmalarına neden olan stratejik kısıtlamaları onlar da uygulamışlardır: Pantürkizm,

Panislâmizm bloklarını reddetmeyerek güçlü, kişiselleşmiş ve yekpare bir bütün olmak isteyen devlet modelini tekrar hayata geçirmişlerdir²⁹.

Her şeye rağmen Avrasya coğrafyasında önemli bir yaşama alanı oluşturan Türklük realitesine ilgi adeta doğal bir gelişim süreci olarak hızla artış eğilimi gösterdi. Türkçülük hem bir aidiyet alanı olarak hem de bilimsel araştırma ve çalışma alanı olarak olağanüstü şekilde bir gelişme gösterdi. Bağımsız altı devletiyle yeniden gündeme gelen Türkçülük, artık sadece esir Türkleri Sovyet boyunduruğundan kurtarmak olarak ele alınmıyor, sadece antropoloji ve etnoloji olmaktan çıkıyor. Türkçülük bugün artık Dünya ülkeleri tarafından tanınan, bu ülkelerin aydınları arasında araştırılan ve tartışılan, yön verilmeye çalışılan bir alandır³⁰.

Türkçülük, Kafkasya ve Türkistan devletlerinde ulus-model inşası için de şüphesiz en önemli referanstır. Türkçülük öğrenim ve öğretimi sadece entelektüel aydın sağlamakla kalmaz. Araştırmalar doruğuna vardığında, Türk Dünyası'na kendi anlık deneyimlerini aşarak, kendine ilişkin belli bir toplumsal bilinç düzeyine erişmesini sağlayan meşruiyeti de sağlar. Açıktır ki, tarih alanlarının pratik bağlantılarında ideologlarca kullanılma ihtimali yüksek olan veriler bulunmaktadır. Tabii ki böyle durumlarda bu tarihci-ideologların sorumlulukları da önemlidir.

SONUÇ

SSCB'nin dağılmasından sonra Kafkasya ve Türkistan coğrafyasında kurulan Türk dilli devletler, 21. yüzyıla yeniden ulusal yapılanma sürecinden geçerek girmişlerdir. Esasen bu ülkelerde geçen yirmi yıllık dönemde önemli gelişmelerin kaydedildiği söylenebilir. Dile getirilmesi gereken ilk gözlem, bir etkiden söz edilebileceği kadarıyla, Sovyetlerde etkili olan Markist ekolden çok, tarihte yeni ulus-model dalgası denilebilecek şeyle ilgilidir. Bu ülkelerde demokratikleşme -serbest ekonominin çok boyutlu önemi sayesinde- bunun bir parçasıdır. Sovyetizm, kapsamlı bir sistem olarak bu ülkelerin halkları üzerinde çok büyük etki yapmış, bunu tanımlanması zor olan yollarla göstermiş ve ayrıca derin izler bırakmıştır. Buna rağmen söz konusu ülkelerin uluslar arası alanda diplomatik ilişkiler tesis etmek amacıyla dış temsilcilikler açarak örgütlenmeleri, haberleşme ve ulaşım imkânlarını geliştirmeleri, hukuki ve finansal altyapıyı kurmaları altı çizilecek noktalardır. Bu ülkeler kuşkusuz kendi bağımsızlık bayrakları altında iktisadi ve sosyal tarih zemininde buluşmakla beraber liderleri, tarihin en azından yararlanabilecekleri kısmının kendi ulusal tarihleri olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Dolayısıyla demokrasiden taviz vermeden ilerideki Türk birliği buluşması da bu yolla gerçekleşecektir. Milliyetçiliğin Türk Dünyası'nda nasıl algılandığına baktığımız bu tarih ve toplumsal hafıza yolculukları için "ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz" demek gerekiyor. Şimdi Türk Dünyası'nda neler yapılıyor, ya da neler yapılıyor olması gerektiğine dair birkaç şey söyleme ihtiyacı hissediyorum. Gerçi bizim işimiz Türk Dünyası'na neler yapması gerektiğini anlatmak değil. Türk Dünyası'nın çeşitli bölgelerinde zaman zaman yaşanan krizler konusunda da çok fazla tenkitler yapmaya da gönül elvermiyor. Bu krizlerin gerçek doğası herhalde başka bir zeminde tartışılacak konuları oluşturmaktadır. Burada benim asıl Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserinde etnik zihniyete dayanan milliyetçilik anlayışına yaptığı çok ilginç ve sanırım yararlı referanslarla bağlantılı olarak söylemek istediğim birkaç şey

²⁹ Oliver Roy, Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 7-19.

³⁰ B. Ersanlı Behar, "Türkçülük Türkiye'de ve Azerbaycan'da (1990'lı Yıllar)", Avrasya Etüdüleri, Sonbahar 1996, Cilt 3, Sayı 3, s. 2.

olacak. İşin doğrusu Türkçülük ve milliyetçilik sorununu nasıl adlandıracağımız da o kadar önem arz etmemektedir. Biz bu sorunu ona sistemli bir şekilde kafa yormuş olan aydınlara duyduğumuz minnet borcunu göstermek için yine zihniyet tarihi diye adlandırıyoruz. Bu konuda Azerbaycanlı Hüseyinzâde Ali'nin ve Ziya Gökalp'ın katkıları da muazzam değer taşımaktadır. Şimdi fikre entegre olmuş veya Pan-Türkizm'e yakın başlamış birçok bilim ve fikir adamımız bulunmaktadır. Yine adının anılmasını gerekli duyduğum Fuad Köprülü de böyledir. Türkçülük okulunun güçlü taraflarından birisi, özgün katkılarda bulunabilecek herkese kucak açacak kadar büyük bir okul olmasıdır. Bugün Sovyet sonrası bağımsız ülkeler Türk kültür çevresi içerisinde değerlendiriliyorsa ki böyledir, bunda bu fikir okulunun payı yadsınamaz. İşte tarih ilminin pozitif sonuçlarından biri, bütün maddi ve manevi boyutlarıyla geçmişi yeniden yaratma ve canlandırmaya yürekten bir bağlılık duyulmasıdır. Öte yandan tarihsel açıklamanın toplumsal bağlantı geçmişlerinden uzak duramaması, yeniden canlandırmacı kurgulamaların ortaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle Türkçülüğün evsafi kültürel, duygusal, sosyal, dini, irsi ve ırki çerçevede değerlendirilir. Tarihi, toplumsal bağlantı taşıyan her türlü geçmişten arındırarak tanımlamak mümkün olmadığına göre, bunun elzem kılacağı muhafazakârlığı da göz ardı edemeyiz.

KAYNAKÇA

- ARMAOĞLU, F., “Barış İçinde BiraradaYaşama'nın Sovyet Yorumu”, s. 283-314,, <http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/27//5FahirHARMAGANOGLU.pdf>.
- BEHAR, B. E., “Türkçülük Türkiye’de ve Azerbaycan’da (1990’lı Yıllar)”, Avrasya Etüdleri, Sonbahar 1996, Cilt 3, Sayı 3, s. 2-20.
- BENNİGSEN, A.- QUELQUEJAY, C. L., Step’de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslâm’ın 400 Yılı, Çev. Nezh Uzel, Kent Basımevi, İstanbul 1981.
- BRZEZİNSKİ, Z., Büyük Satranç Tahtası, Çev. Yelda Türedi, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2005.
- EFEĞİL, E.-AKÇALI, P., Orta Asya’nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslâm, Milliyet ve Etnisite, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003.
- FULLER, G. E., “Yeni Bir İmparatorluğa Doğru mu? Rusya Kafkasya ve Orta Asya”, Çev. H. Mansur Nevruz, Birleşik Kafkasya, Mart-Nisan-Mayıs 1996, Sayı 6.
- KURUBAŞ, E., “SSCB Sonrası Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi (UHP), 2006, Cilt 2, Sayı 5, s. 112-133.
- KURUBAŞ, E., “Uluslararası Topluluğun Temel Birimi Olan ‘Ulus’ Üzerine Kavramsal ve Kuramsal Bir İnceleme”, Adnan Tezel’e Armağan, Marmara Üniversitesi Yayını, No. 600, İstanbul 2000.
- ROY, O., Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, Çev. Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2000.